

Emilie van Leeuwen, Pien Koppers, Marlieke de Groot en Angelique Ruijs

Positive Behavior Support (PBS) IN DE WIJK: Eerste praktijkervaringen in Rotterdam

SAMENVATTING

Drie jaar geleden is in opdracht van de gemeente Rotterdam de ontwikkeling van Positive Behavior Support (PBS) IN DE WIJK van start gegaan in de Rotterdamse wijken Feijenoord, Crooswijk en Bloemhof. Deze aanpak van gedrag is gebaseerd op het wetenschappelijk onderbouwde School Wide Positive Behavior Support (SWPBS). Het doel van PBS IN DE WIJK is het neerzetten van een duurzaam, positief opvoed- en opgroei-klimaat in de wijk, waarbinnen kinderen en jongeren zich optimaal kunnen ontwikkelen, sociaal gedrag wordt bevorderd en gedragsproblemen zoveel mogelijk worden voorkomen. De implementatie van PBS IN DE WIJK in de Rotterdamse wijken heeft betrokkenen veel opgeleverd: een gezamenlijke, positieve benadering van kinderen en jongeren en gezamenlijke, eenduidige 'taal', concrete handvatten om gedrag positief te beïnvloeden, een focus op preventief handelen, verbinding tussen ouders, kinderen en organisaties in de wijk en beter zicht op de sociale kaart van de wijk. Ook heeft het traject veel kennis opgeleverd over wat in de voorbereiding, uitvoering en borging van de PBS-aanpak nodig is om deze op wijkniveau neer te zetten, wat succesfactoren zijn en waar uitdagingen liggen. In dit artikel worden deze eerste praktijkervaringen in Rotterdam beschreven.

1 Inleiding

Begin 2014 maakten beleidsadviseurs van de afdeling Jeugd van de gemeente Rotterdam kennis met de gedragsaanpak School Wide Positive Behavior Support (SWPBS), een schoolbrede aanpak van gedrag, gericht op het expliciet maken en stimuleren van gewenst gedrag bij leerlingen in zowel het primair, voortgezet als speciaal onderwijs. SWPBS is in de Verenigde Staten en in Noorwegen effectief gebleken om een positieve schoolcultuur vorm te geven (Horner et al., 2009; Bradshaw et al., 2010; McIntosh et al., 2013; Sorlie & Ogden, 2015). Qua visie en uitgangspunten bleek SWPBS naadloos aan te sluiten bij diverse doelstellingen van het jeugdbeleid van de gemeente Rotterdam (Beleidskader Jeugd, 2015-2020). De aanpak:

- faciliteert de verbinding in de driehoek school, vrije tijd en gezin;
- richt zich op de normale, positieve ontwikkeling van alle jeugd en sluit aan bij beschermende en risicofactoren waarvan we uit onderzoek weten dat die een

bijdrage leveren aan de ontwikkeling van kinderen en jongeren, en die de basis vormen voor het Rotterdamse jeugdbeleid;

- biedt organisaties die zich inzetten voor de jeugd (het wijknetwerk) een duidelijk kader om samen te bouwen aan een gedeelde pedagogische visie en het versterken van een positief opvoed- en opgroei-klimaat;
- biedt organisaties concrete handvatten om methodisch en op basis van effectieve gedragsinterventies duurzaam te werken aan een positief opvoed- en opgroei-klimaat binnen de eigen organisatie. Betrokken organisaties worden toegerust om samen te bouwen aan een positieve organisatiecultuur, waarin kinderen op een positieve manier worden aangesproken, zich gezien voelen en waar duidelijk is wat er van hen wordt verwacht;
- wordt gekenmerkt door een positieve benadering van kinderen en jongeren, die overeenkomt met de visie van de gemeente Rotterdam op het jeugdbeleid;
- sluit aan bij diverse uitgangspunten van de pedagogische civil society (De Winter, 2011; Hillhorst & Zonneveld, 2013).

Op basis van deze positieve ‘match’ tussen het gemeentebestuur en de uitgangspunten van SWPBS heeft de gemeente Rotterdam ervoor gekozen om, in samenwerking met het landelijke Kenniscentrum SWPBS Nederland en een ervaren PBS-coach in de regio, de PBS-aanpak door te ontwikkelen naar een wijkaanpak. In het bijzondere traject dat hieruit is voortgekomen, wordt in de Rotterdamse wijken Feijenoord, Bloemhof en Crooswijk nauw samengewerkt met talloze bevlogen professionals en vrijwilligers, die zich dagelijks inzetten om hun wijk een stukje mooier en veiliger te maken voor de Rotterdamse jeugd.

SWPBS is een goed onderzochte, schoolbrede aanpak van gedrag met als doel een duurzaam, positief schoolklimaat neer te zetten en een positieve schoolcultuur

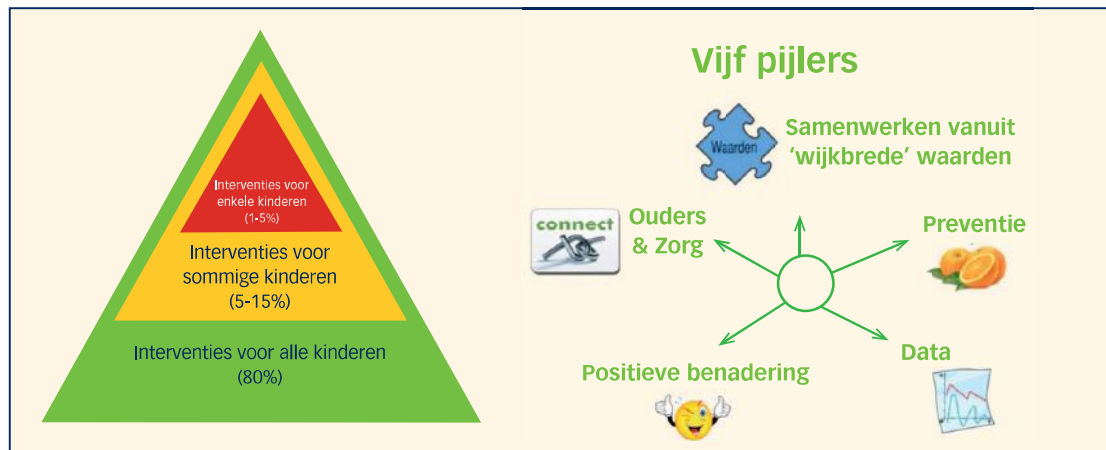
2 Theoretisch kader van PBS IN DE WIJK

De wijkbrede gedragsaanpak PBS IN DE WIJK is gebaseerd op de aanpak School Wide Positive Behavior Support (SWPBS).

Het doel van PBS IN DE WIJK is, parallel aan dat van SWPBS, het neerzetten van een duurzaam positief opvoed- en opgroei-klimaat in de wijk en een positief wijkklimaat, waarbinnen kinderen en jongeren zich optimaal kunnen ontwikkelen, sociaal gedrag wordt bevorderd en gedragsproblemen zoveel mogelijk worden voorkomen.

Met PBS IN DE WIJK worden professionals, vrijwilligers en andere geïnteresseerden in een wijk op basis van effectieve gedragsinterventies toegerust met concrete handvatten om op een duurzame manier te bouwen aan een positief wijkklimaat. In Figuur 1 staan de theoretische kaders van PBS IN DE WIJK. Deze zijn gebaseerd op de theoretische achtergronden van SWPBS: de PBS-piramide en de vijf pijlers.

De PBS-piramide staat symbool voor de gelaagde gedragsaanpak die bestaat uit een combinatie van het wijkbreed en preventief toepassen van een set gedragsbeïnvloedende technieken, het registreren/signaleren van ongewenst gedrag en het op maat inzetten van bestaande interventies in verschillende mate van intensiteit voor kinderen en jongeren die risicovol gedrag tonen (Mrzaek & Haggerty, 1994). Binnen

Figuur 1 **Theoretische kaders PBS IN DE WIJK**

PBS IN DE WIJK is de aandacht tot nu toe vooral uitgegaan naar het inzetten en doorontwikkelen van interventies op het groene niveau van de piramide. De pijlers waar PBS IN DE WIJK op voortbouwt, zijn de vijf pijlers van SWPBS (Nelen et al., 2016).

1. *Werken aan gedrag vanuit (wijkbrede) waarden*

Betrokken jeugdorganisaties in de wijk, waaronder een of meer scholen, werken vanuit (gezamenlijk) geformuleerde waarden aan het neerzetten van een positief opvoed- en opgroeiklimaat. Deze waarden vormen de basis van waaruit kinderen en jongeren worden benaderd. Alles wordt in het werk gesteld om deze waarden op actieve wijze naar de kinderen en jongeren uit te dragen en aan hen over te dragen.

2. *Preventie staat centraal*

De betrokkenen richten zich op het zoveel mogelijk bevorderen van sociaal gedrag en het voorkomen van gedragsproblemen. Dit gebeurt aan de hand van een meergelaagd model van ondersteuning, passend bij de ondersteuningsbehoeften van kinderen en jongeren en met de nadruk op het neerzetten van een positief opvoed- en opgroeiklimaat dat in de basis goed is voor alle kinderen en jongeren.

3. *Positieve benadering: aanleren en waarderen*

Vanuit waarden formuleren de betrokken jeugdorganisaties in de wijk welk gedrag zij van de kinderen willen zien en horen op verschillende relevante plekken in de wijk. Deze gedragsverwachtingen worden visueel gemaakt, actief aangeleerd en systematisch positief bekrachtigd. Het resultaat hiervan is dat alle betrokken volwassenen dezelfde 'PBS-taal' spreken, de kinderen en jongeren eenduidig benaderen en systematisch aandacht geven aan dat wat kinderen en jongeren goed doen. Dit zorgt voor voorspelbaarheid en daarmee voor veiligheid.

4. *Datagestuurd werken*

Gedragsinterventies worden ingezet op basis van verzamelde gegevens over gedrag en er wordt cyclisch gewerkt. Door cyclisch te werken op basis van data, kan onder meer systematisch worden geëvalueerd of de juiste interventies op de correcte manier worden ingezet met het gewenste resultaat.

5. *Partnerschap met ouders en samenwerking met ketenpartners*

Ouders zijn doorgaans de belangrijkste mensen in het leven van hun kind. Wanneer het in de gezinssituatie goed gaat, neemt de kans op een gunstige ontwikkeling van kinderen en jongeren toe. Het is dan ook belangrijk om vanuit de jeugdorganisaties in de wijk de brug naar ouders te slaan. De school vormt hierbij het eerste vertrekpunt, maar ook andere plekken waar ouders veel komen zijn hierin belangrijk (bijvoorbeeld een buurthuis). Door toe te werken naar een goede samenwerking met alle keten- en zorgpartners kan bovendien ondersteuning op maat worden geboden.

Met PBS IN DE WIJK kiezen deelnemende jeugdorganisaties in een wijk voor een methodisch kader, waar de gedragsinterventies in passen die in een wijk nodig zijn en plaatsvinden. De methodische elementen worden geïmplementeerd aan de hand van vaste stappen en onder begeleiding van een gecertificeerde PBS-coach, gedurende een traject van twee tot drie jaar, op wijkniveau (met alle jeugdorganisaties en geïnteresseerden samen) en op het niveau van de individuele betrokken organisaties. Bij iedere stap wordt bekeken op welke wijze ouders en kinderen hierbij kunnen worden betrokken.

3 Van start met PBS IN DE WIJK

In Rotterdam is PBS IN DE WIJK gestart met het enthousiasmeren en bij elkaar krijgen van een ‘passende’ groep betrokken organisaties, die PBS IN DE WIJK wilden implementeren. In dat kader is vanuit de gemeente een eerste contact gelegd met diverse jeugdorganisaties die met kinderen en/of jongeren werken, zoals scholen, buurthuizen, speeltuinen, sportverenigingen en het welzijnswerk. Ook zijn er contacten gelegd met jeugdorganisaties die niet direct concrete activiteiten voor kinderen organiseren, zoals het Centrum voor Jeugd en Gezin (CJG). Nadat zij zich bereid hadden verklaard om qua tijd en inzet gezamenlijk te investeren in een positief opvoed- en opgroei-klimaat in de wijk, zijn in Rotterdam in eerste instantie de volgende jeugdorganisaties van start gegaan met de implementatie van PBS:

- Bloemhof: basisschool, speeltuin, welzijnswerk;
- Feijenoord: basisschool, speeltuin, buurthuis en inmiddels zijn ook een boks-scholen, het welzijnswerk, het jongerenwerk en een opvoedacademie betrokken;
- Crooswijk: basisschool, welzijnswerk, opvoedwinkel, Centrum voor Jeugd en Gezin, en een woningbouwcorporatie.

Bij de implementatie van PBS IN DE WIJK is een viertal groepen opgericht: een stuurgroep, een PBS IN DE WIJK-kernteam, PBS-teams binnen afzonderlijke organisaties en PBS in de Wijk XL-team.

De stuurgroep

In de stuurgroep nemen vertegenwoordigers deel vanuit de gemeente, het Kenniscentrum SWPBS NL en een externe, ervaren PBS-coach die werkzaam is in de regio Rotterdam. De stuurgroep houdt op hoofdlijnen zicht op de implementatie van PBS IN DE WIJK, monitort de aanpak, denkt mee over vraagstukken die zich gaandeweg het traject voordoen en stuurt het traject waar nodig bij.

PBS IN DE WIJK-kernteam

Iedere wijk heeft een PBS IN DE WIJK-kernteam. Hierin zitten vertegenwoordigers vanuit de organisaties die PBS IN DE WIJK implementeren. Het kernteam denkt na over de vertaling van de werkzame PBS-elementen op wijkniveau en bevordert een goede samenwerking tussen de organisaties. Het kernteam is samen met de PBS-coach verantwoordelijk voor de implementatie van PBS IN DE WIJK en komt ongeveer zes keer per jaar twee uur bijeen.

PBS-teams van de afzonderlijke organisaties

Iedere organisatie die deelneemt aan PBS IN DE WIJK heeft een eigen PBS-team. Het PBS-team heeft een kartrekkersrol binnen de organisatie, denkt na over het

borgen van PBS in de eigen organisatie en is samen met de PBS-coach verantwoordelijk voor de implementatie. De PBS-teams komen ongeveer zes keer per jaar twee uur bijeen (met uitzondering van PBS-teams op scholen, die tien keer per jaar bijeenkomen).

PBS IN DE WIJK XL-team

In het PBS IN DE WIJK XL-team sluiten alle geïnteresseerde organisaties in de wijk en geïnteresseerde ouders en wijkbewoners aan. Deze organisaties en personen willen enerzijds geïnformeerd worden over de voortgang van PBS IN DE WIJK en anderzijds ook in aanraking komen met de belangrijkste uitgangspunten van de PBS-aanpak, waardoor een gezamenlijke PBS-taal wordt ontwikkeld en in de wijk wordt verspreid. De PBS IN DE WIJK XL-bijeenkomsten duren twee uur en worden drie tot vier keer per jaar gehouden.

4 Implementatie van PBS IN DE WIJK

PBS IN DE WIJK bestaat uit het gelijktijdig en in samenhang implementeren van diverse methodische PBS-elementen binnen de betrokken organisaties (zie Tabel 1). Voor participerende scholen en jeugdorganisaties geldt dus dat zij naast een traject in de wijk hun eigen PBS-traject doorlopen. Voor de school geldt dat zij SWPBS op de ‘reguliere’ wijze implementeert.¹ Dit neemt drie jaar in beslag. Hieronder staan de inhoudelijke stappen die worden gezet met de andere jeugdorganisaties die deelnemen aan PBS IN DE WIJK. Deze komen inhoudelijk overeen met de methodische elementen op het groene niveau van de piramide van SWPBS.

Tabel 1 **Implementatiestappen PBS IN DE WIJK**

Implementatietraject
1) Waarden bepalen 2) Waarden vertalen naar gedrag en beelden 3) Gedrag actief aanleren 4) Kinderen positief bekrachtigen 5) Cyclisch werken op basis van data 6) Aandacht voor ongewenst gedrag minimaliseren 7) Eenduidig begrenzen 8) Positief actief toezicht houden Bij alle stappen wordt waar mogelijk samengewerkt met ouders en kinderen/jongeren.

Om een eerste indruk te geven van de manier waarop aan deze inhoudelijke stappen binnen de wijken wordt vormgegeven, volgt hier een korte schets van de acht stappen.

4.1 Waarden bepalen

Met het formuleren van gezamenlijke wijkwaarden zet het PBS IN DE WIJK-kern-team de eerste stap in het vormgeven van een positief opvoed- en opgroeiklimaat in de wijk en legt het de eerste bouwstenen voor een positieve wijkcultuur.

Tijdens de eerste kernteambijeenkomst formuleren de betrokken organisaties met elkaar de drie belangrijkste waarden voor de wijk, vanuit de vraag: ‘Welke kernwaarden willen we de kinderen en jongeren in deze wijk meegeven?’ Het is moge-

lijk om bij deze eerste stap ook input van ouders of de kinderen en jongeren zelf te vragen: 'Wat vinden jullie belangrijk in de wijk?' Veelgenoemde waarden zijn respect, veiligheid, betrokkenheid, maar bijvoorbeeld ook waarden als plezier en verbinding worden genoemd.

Net als op scholen blijkt het in de praktijk zinvol te zijn om het gesprek over waarden op wijkniveau uitgebreid te voeren. De gesprekken over waarden werken verbindend, omdat het welbevinden van kinderen en jongeren in de wijk daarbij centraal staat. De wens dat het goed gaat met kinderen en jongeren is een wens die breed wordt gedeeld door zowel professionals als vrijwilligers. De wijkwaarden vormen dan ook een belangrijke basis voor PBS IN DE WIJK en zijn als het ware pijlers waar de andere methodische elementen van de aanpak op rusten. Door de waarden tijdens alle PBS IN DE WIJK-bijeenkomsten steeds opnieuw onder de aandacht te brengen, gaan de waarden stukje bij beetje leven in de wijk.

Eigenaar van een Thai-boksschool:

'Als kinderen bij mij komen, zeggen ze: Hé, dat hebben we ook op school die regels en die plaatjes. En dan weten ze: we werken allemaal samen. We verbinden, we kennen elkaar. En dat geeft veiligheid. En dat is heel belangrijk voor kinderen. Dan kunnen ze gaan groeien.'

4.2 Waarden vertalen naar gedrag en beelden

Als de wijkwaarden zijn vastgesteld, kan de volgende inhoudelijke PBS-stap in het implementatietraject worden gezet, het vertalen van waarden naar concrete gedragsverwachtingen. Immers: hoe duidelijker wij als volwassenen in positieve, concrete, gedragsmatige termen aangeven welk gedrag wij van kinderen en jongeren verwachten, hoe groter de kans is dat zij hieraan kunnen en zullen voldoen. Het kernteam formuleert gedragsverwachtingen voor de wijk en de verschillende PBS-teams van de afzonderlijke organisaties formuleren gedragsverwachtingen voor hun eigen organisaties. In Figuur 2 staan twee voorbeelden van gedragsverwachtingen die zijn vastgesteld in de Rotterdamse wijk Bloemhof en Crooswijk.

Figuur 2 **Voorbeelden vertalen naar gedrag en beelden voor wijken Bloemhof en Crooswijk**

Nadat de gedragsverwachtingen zijn geformuleerd, is de volgende stap het visueel maken van de waarden en gedragsverwachtingen. De visualisaties werken als ‘reminder’ voor de kinderen en jongeren en ondersteunen hun gedrag. Doordat gewenst gedrag is geëxpliciteerd met beelden en woorden, valt het bovendien sneller op als kinderen en jongeren zich hieraan houden. Dit biedt extra kansen om kinderen en jongeren in het zonnetje te zetten.

De betrokken organisaties kiezen voor een vorm van visualisatie die bij de wijk past. Dit kunnen foto's zijn, picto's of tekeningen. Krachtig is het als alle organisaties voor hetzelfde type visualisatie kiezen (bijvoorbeeld hetzelfde logo, kader, kleur e.d.), zodat er voor de kinderen, maar ook hun ouders, sprake is van een grote herkenbaarheid in de wijk. In Figuur 3 staat een visualisatie van de gedragsverwachting ‘we groeten elkaar’, gekoppeld aan de waarde respect, zoals deze in de wijk Crooswijk is vormgegeven. In de wijken Bloemhof en Feijenoord hebben de deelnemende organisaties gekozen voor foto's.

Een terugkerend begrip binnen PBS IN DE WIJK is het zogenoemde ‘ontnieten’, oftewel: het spreken in termen van wat we qua gedrag *wel* willen zien en horen in plaats van benoemen wat we *niet* willen zien. Deelnemers aan PBS IN DE WIJK geven aan dat het ‘ontnieten’ zorgt voor gezamenlijke taal naar de kinderen en jongeren toe en dat het een proces is om zich dit eigen te maken. Dit proces gaat met vallen en opstaan en om die reden is dit een regelmatig terugkerend onderwerp op de agenda van alle PBS IN DE WIJK-bijeenkomsten.

4.3 Gedrag actief aanleren

Net als bij SWPBS is een belangrijk methodisch element van PBS IN DE WIJK het actief aanleren van het gewenste gedrag aan kinderen en jongeren. De werkzame elementen van het aanleren van gedrag zijn: positief model staan en oefenen (Bandura, 1986). Met professionals en vrijwilligers wordt binnen PBS IN DE WIJK geoefend hoe zij gewenst gedrag actief kunnen aanleren middels korte lesjes in goed gedrag (zie Figuur 4). Anders dan op scholen wordt er doorgaans voor gekozen om het voordoen van een ‘fout’ voorbeeld weg te laten. Doel hiervan is om de lessen, met behoud van effectiviteit, zo toegankelijk mogelijk te maken voor alle professionals en vrijwilligers in de wijk, ook degenen zonder pedagogische achtergrond.

In de praktijk blijken de deelnemers aan PBS IN DE WIJK gewenst gedrag vooral aan de kinderen aan te leren in natuurlijke situaties. Zo gaf de leider van een buurthuis aan dat hij bij binnenkomst van de kinderen in het buurthuis had voorgedaan hoe je goed je jas aan de kapstok hangt, kinderen hiermee had laten oefenen en het goede gedrag vervolgens had bekrachtigd. Een mooi voorbeeld van een beknopt lesje in goed gedrag. De week daarop hingen alle kinderen hun jas netjes zelf aan de kapstok, zonder dat zij hierop gewezen hoefden te worden.

Op wijkniveau valt verder op dat er rondom het onderwerp ‘gedrag actief aanleren’ veel behoefte is aan het uitwisselen van gedachten over het belang en de functie van het positief model staan door de volwassenen in de wijk. Tijdens bijeenkomsten wordt regelmatig besproken hoe de volwassenen in de wijk de waarden en gedragsverwachtingen die zijn vastgesteld zelf uitdragen, wat daarin makkelijk is en waar uitdagingen liggen. Ook worden er concrete doelen gesteld, zoals: ‘De komende week groeten we ieder kind/ iedere jongere die we op straat tegenkomen en letten we op het effect. Bij de volgende bijeenkomst evalueren we wat dit ople-

Waarde: Betrokkenheid

Gedragsverwachting:
We gooien rommel in de afvalbak.

Stappen	Voorbeeld
1. Kies een geschikt moment.	Het einde van de knutselmiddag nadert en er liggen overal stukjes papier, of sluitingstijd van de speeltuin nadert en er ligt wat rommel (je kunt deze les ook voorafgaand aan het knutselen geven).
2. Benoem de gedragsverwachting en de waarde.	'Jongens en meiden, met elkaar houden we de omgeving opgeluimd en netjes 😊! Rommel gooien we in de afvalbak. Zo laten we zien dat we betrokken zijn.'
3. Doe het even voor.	Ruim zelf iets op en/of gooi iets in de afvalbak.
4. Bespreek na: wat deed ik goed?	Ismael, wat zag je mij goed doen? Goed opgelet, ik gooide mijn papiersnippers en die van Layla in de afvalbak. Dit is betrokken.'
5. Laat kinderen/jongeren oefenen.	'Wie kan goed voordoen hoe je opruimt en rommel in de afvalbak doet? Dankjewel Myrthe, dat deed je heel netjes.'
6. Geef complimentjes aan kinderen die goed meedoen en spreek je vertrouwen uit in de kinderen/jongeren.	'Nu mogen jullie allemaal helpen met opruimen! Ik zie dat er al veel papiersnippers in de afvalbak liggen. Fijn dat jullie zo betrokken zijn! Ik ga extra opletten op wie dit de komende tijd goed doet. Ik weet zeker dat het jullie gaat lukken.'

Figuur 4 **Les in goed gedrag**

vert.' Door het positief voorleven, een belangrijke stap in het aanleren van gedrag, regelmatig als thema terug te laten keren bij de verschillende PBS IN DE WIJK-bijeenkomsten, neemt het bewustzijn over onze belangrijke rol hierin als volwassenen toe, evenals het aantal volwassenen dat hiermee actief aan de slag gaat.

Betrokken moeder in Feijenoord:

'Het is belangrijk dat we allemaal hetzelfde doen en dat we een goed voorbeeld geven aan de kinderen. Als we samenwerken en aan kinderen vertellen wat ze wel moeten doen in plaats van wat ze niet moeten doen, is dat duidelijk voor kinderen en gaan ze beter luisteren. Ik dacht eerst dat het niet zou werken maar als je ermee oefent, werkt het wel.'

4.4 Kinderen en jongeren positief bekrachtigen

Een positieve benadering, waarbij volwassenen in de wijk leren om systematisch en structureel aandacht te besteden aan wat kinderen goed doen, is een volgende stap in het implementatietraject. Positief bekrachtigen kan altijd en overal. Gedrag van kinderen positief bekrachtigen is een belangrijke manier om gewenst gedrag te laten toenemen en kinderen nieuwe vaardigheden te leren (De Groot, 2004; Skinner, 1953). De kans dat kinderen op school, bij het buurthuis, op de sportclub en thuis meer gewenst gedrag gaan vertonen neemt dan ook toe wanneer er veel aandacht is voor dat wat kinderen en jongeren goed doen.

Leidinggevende van een buurthuis:

‘Vroeger als een kind zich slecht gedroeg, dan stuurden we dat kind weg. Nu hebben we iets concreets in handen om dat kind juist binnen te houden. En zijn gedrag positief om te buigen. En dat wil je want juist daar gaan kinderen van groeien!’

Het benaderen van kinderen en jongeren in de effectieve verhouding 4:1, oftewel vier positieve contactmomenten ten opzichte van één correctie (Flora, 2000; Clayton et al., 2016) komt op verschillende manieren terug tijdens alle PBS IN DE WIJK-bijeenkomsten en is een verhouding waar alle betrokkenen doorlopend in blijven oefenen. Mooi om te zien is dat de opgedane kennis via betrokken ouders en vrijwilligers zich op creatieve manieren verspreidt in de wijk. Zo ging een actief betrokken moeder bij PBS IN DE WIJK naar aanleiding van de opgedane kennis over positieve bekrachtiging thuis een experiment aan, waarbij zij een week lang niet corrigeerde op klein ongewenst gedrag van haar kinderen en alleen de focus legde op wat goed ging. De positieve effecten die dit opleverde deelde deze moeder weer bij een andere organisatie waar veel andere moeders komen uit de wijk. Deze groep moeders raakte hierdoor geënthousiasmeerd om iets dergelijks uit te proberen. Een mooi, concreet voorbeeld van de positieve olievlekwerking die we met PBS IN DE WIJK voor ogen hebben. Inmiddels heeft deze organisatie er ook voor gekozen om met PBS IN DE WIJK aan de slag te gaan.

Wat betreft het systeem van bekrachtigen zijn er op wijkniveau verschillende mogelijkheden om samen te werken en te zoeken naar gemeenschappelijke kenmerken. Het is krachtig als overal in de wijk dezelfde soort tokens worden uitgedeeld. Dit zorgt voor herkenbaarheid voor de kinderen. Organisaties kunnen ook de krachten bundelen bij het bedenken van een menu van beloningen (bijvoorbeeld: een gezamenlijke speeldag organiseren als er gezamenlijk een X aantal tokens zijn verdiend) en beloningen uitwisselen (bijvoorbeeld: een kind dat op school tien tokens heeft verdiend, kan bij de boksschool een gratis les volgen).

In de praktijk blijken de deelnemende organisaties zoals buurthuizen en sportscholen het belang van een systeem van bekrachtiging in te zien, maar vinden zij het niet altijd makkelijk om het systematisch in te zetten

Zo geven medewerkers van de Thai-boksschool in Feijenoord aan dat zij een beloningssysteem niet efficiënt kunnen inpassen in hun dagelijkse lessen, maar dat zij wel actief complimenten willen blijven geven in de verhouding 4:1. Bij het buurthuis in de wijk Feijenoord wordt in de dagelijkse praktijk vaak overgegaan op een aanpak waarbij de kinderen een beloning verdienen voor direct geobserveerd gewenst gedrag, zonder tussenkomst van tokens. Het zoeken naar manieren om systemen passend te maken, aansluitend bij de behoefte en kenmerken van een organisatie, daarbij rekening houdend met werkzame elementen, blijft een ontwikkelproces. In Figuur 5 en 6 staan twee praatplaten over het belang en de functie van complimenten geven. Dit zijn voorbeelden van materialen die aan bijvoorbeeld ouders kunnen worden uitgedeeld.

4.5 Cyclisch werken op basis van data

Binnen SWPBS vormt de pijler datagestuurd werken de motor van de aanpak. Dankzij de maandelijks analyse van gedragsincidenten (en andere beschikbare data) lukt het scholen om zicht te krijgen op de gedragsvraagstukken die in de

Feijenoord gaat voor positief gedrag! Complimenten....

...zorgen voor meer zelfvertrouwen bij het kind

.... geven het kind informatie over wat het precies goed doet. Het kind zal hierdoor dit gedrag vaker laten zien

....vergroten de regie van de volwassene

Complimenten en beloningen
 Wat leveren ze op?

...leiden tot een fijnere sfeer

....zorgen voor een betere band tussen de volwassene en het kind

...geven een positief gevoel aan het kind

...stimuleren het kind om het gedrag vaker te laten zien

www.swpbs.nl

PBS

Feijenoord gaat voor positief gedrag! Geef een krachtig compliment ☺

Benoem duidelijk wat het kind precies goed doet

Kies een goed moment om een compliment te geven

Spreek je vertrouwen uit in het kind
Je kan HET!

Moedig kleine stapjes aan

Wees royaal met je complimenten ☺

Belangrijk bij het geven van
Complimenten en beloningen

Maak een compliment af en toe extra speciaal met een beloning

Sterke complimenten uitgedeeld? Vergeet niet jezelf een complimentje te geven ☺

Omschrijf je compliment positief!

Denk aan de verhouding 4:1. Kinderen groeien en bloeien als zij vier complimenten krijgen tegenover één correctie

Figuur 5 en 6 **Praatplaten over het belang en de functie van complimenten geven**

school spelen, concrete doelen te stellen en acties uit te zetten om de gedragsvraagstukken in een zo vroeg mogelijk stadium op te lossen. Het cyclisch werken op basis van data stimuleert bovendien om steeds opnieuw te kijken naar het eigen handelen en na te gaan: zetten wij als volwassenen alle methodische elementen nog goed neer? En waar is winst te behalen? Dit bevordert dat de methodische elementen van SWPBS goed geïmplementeerd blijven.

Daar waar dataverzameling over gedragsincidenten een vanzelfsprekend en integraal onderdeel uitmaakt van de SWPBS-aanpak op scholen, is dit binnen organisaties die werken met PBS IN DE WIJK niet altijd vanzelfsprekend. Zo geven buurthuizen en speeltuinen aan dat zij dataverzameling over gedrag van specifieke kinderen niet passend vinden bij hun opdracht. Dit betekent concreet dat er met organisaties wordt gezocht naar alternatieve manieren om het cyclisch werken op basis van data effectief vorm te geven.

Een alternatieve manier om cyclisch te werken op basis van data is met behulp van een 'Checklist PBS IN DE WIJK bij activiteiten'. De checklist stimuleert betrokkenen om methodisch en volgens PBS-stappen te werken bij de voorbereiding, de uitvoering en de evaluatie van activiteiten. Daarnaast bevat het format vragen over lastige situaties rondom gedrag van kinderen, zodat informatie kan worden verzameld over gedrag zonder het over specifieke kinderen te hebben. Op deze manier is het toch mogelijk om inzicht te krijgen in gedragsvraagstukken en op basis hiervan concrete doelen te stellen en cyclisch te werken. Het is bij de implementatie van deze checklist belangrijk om met de betrokkenen na te gaan hoe en wanneer de checklist wordt benut, zodat deze een vaste plek krijgt in het evaluatiebeleid van de organisatie en ook daadwerkelijk structureel wordt benut.

Naast het benutten van aangepaste instrumenten om gedragsvraagstukken op te lossen, worden binnen PBS IN DE WIJK jaarlijks vragenlijsten afgenomen over de implementatie en effecten van de aanpak. Ook wordt na iedere PBS IN DE WIJK-bijeenkomst het ervaren 'nut van de bijeenkomst' geïnventariseerd. Al deze data wordt gebruikt om de aanpak waar nodig aan te scherpen.

4.6 Aandacht voor ongewenst gedrag minimaliseren

Door de aandacht voor ongewenst gedrag te beperken met als doel klein ongewenst gedrag om te buigen, kan met een kleine interventie een groot effect worden gesorteerd. Net zoals positieve bekrachtiging van gedrag effect heeft, heeft het minimaliseren van de aandacht voor ongewenst gedrag een preventieve werking. Binnen SWPBS worden de volgende technieken toegepast om de aandacht voor ongewenst gedrag klein te houden: het negeren van klein ongewenst gedrag; bij ongewenst gedrag kinderen bewust complimenten geven die het gewenste gedrag laten zien; aandacht van de groep vragen en daarmee ongewenst gedrag van enkele kinderen stoppen. Deze technieken blijken binnen de organisaties die PBS implementeren doorgaans goed toe te passen. En ook hiervoor geldt: tijdens PBS-bijeenkomsten wordt structureel geïnvesteerd in het delen van succeservaringen met deze technieken die tijdens de activiteiten met de kinderen en jongeren worden opgedaan. Door ervaringen structureel te delen en de technieken regelmatig op te frissen, raakt de achterliggende gedachte, namelijk dat 'wat je aandacht geeft groeit', steeds beter verankerd in het gedachtegoed van de deelnemers aan PBS IN DE WIJK. Ook neemt de kans toe dat zij op hun beurt, op informele wijze, hun kennis hierover verspreiden, als zij op andere plekken in de wijk komen, waar zij weer andere wijkbewoners ontmoeten.

4.7 Eenduidig begrenzen

Kinderen reageren beter op een grens als die grens door alle volwassenen in hun omgeving op dezelfde manier wordt gegeven. De reactieprocedure is een procedure die volwassenen helpt om op eenduidige, voorspelbare wijze grenzen te stellen aan het gedrag van kinderen. Zo leren kinderen welk gedrag ongewenst is en dat dit ge-

drag moet stoppen. De reactieprocedure leert kinderen ook om opties tegen elkaar af te wegen en een goede keuze te maken.

Het eenduidig begrenzen is een PBS-stap die actief wordt behandeld bij alle typen PBS IN DE WIJK-bijeenkomsten. Door de reactieprocedure ook echt te oefenen, kunnen de deelnemers zich de stappen van de techniek eigen maken en wordt de gezamenlijke PBS-taal verder uitgebreid. Thema's die rondom het eenduidig begrenzen specifiek worden besproken op wijkniveau zijn: welk ongewenst gedrag zien we op straat dat we zouden willen begrenzen? En hoe kunnen we de kern van wat we beogen met de reactieprocedure, namelijk kinderen en jongeren stimuleren om slim te leren kiezen en verantwoordelijkheid te nemen voor hun keuzes, ook op straat benutten? Door concrete opdrachten te koppelen aan deze bijeenkomst (bijvoorbeeld een opdracht over het inzetten van stap 1 van de reactieprocedure – vragen naar de gedragsverwachting – bij klein ongewenst gedrag van kinderen of jongeren op straat), krijgt de aanpak ook daadwerkelijk vorm in de praktijk.

4.8 Positief actief toezicht houden

Kinderen voelen zich veilig als zij weten wat er qua gedrag van hen wordt verwacht en als zij weten dat er op een positieve manier op hen wordt gelet. Incidenten met kinderen en jongeren ontstaan vaak in vrije, ongestructureerde situaties, bijvoorbeeld in aula's en gangen maar ook in de buitenruimten (bijvoorbeeld op een plein), als gedragsverwachtingen niet helemaal duidelijk zijn en er geen of onvoldoende toezicht aanwezig is.

Binnen SWPBS betekent actief toezicht houden dat schoolmedewerkers in algemene ruimten zoals gangen, hallen en op pleinen, proactief contact zoeken met kinderen en jongeren. Zij bewegen zich willekeurig door de algemene ruimten, maken hier en daar een praatje, delen complimenten uit voor goed gedrag en zorgen ervoor dat zij ook zicht houden op de hoekjes die wat meer verscholen liggen of die lastig te bereiken zijn. In alles stralen zij uit: ik heb zicht op de situatie en help mee om het samen met jullie voor iedereen veilig en gezellig te houden.

Binnen PBS IN DE WIJK worden dezelfde uitgangspunten van het actief toezicht houden behandeld als die voor SWPBS gelden. Omdat ook wijkagenten betrokken zijn bij PBS IN DE WIJK, die de term 'toezicht houden' binnen hun werk vanuit handhavingsopzicht gebruiken, is voor PBS IN DE WIJK de term 'positief actief toezicht' houden in het leven geroepen.

Positief actief toezicht houden biedt niet alleen mooie kansen om een analyse te maken van de wijk, maar juist ook om met elkaar concrete afspraken te maken over hoe het positief actief toezicht in de buitenruimten vorm kan krijgen. Hierbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan vaker gaan kijken op plekken waar weinig toezicht is en wel kinderen spelen. Zo is in de wijk Feijenoord in het kader van positief contact leggen tijdens een XL-bijeenkomst afgesproken dat alle deelnemers iedereen actief groeten die zij op hun stoep tegenkomen. Het kernteam bundelt goede ideeën en afspraken en werkt toe naar een gezamenlijk plan actief toezicht houden voor de wijk.

Leidinggevende van een buurthuis:

‘Als organisatie ervaren wij vaak overlast door vuilnis die niet in maar naast de container wordt geplaatst, bij ons voor. Laatst heb ik de moeite genomen om positief contact te maken met iemand die dat deed. De keer daarna heb ik een praatje met haar gemaakt. En pas de keer daarna heb ik haar aangesproken op haar gedrag en gevraagd of ze het vuilnis in de container wilde gooien. Dit werkte. Ze gooit nu haar afval in de container en we hebben een leuk contact. Dat is PBS voor mij.’

5. Succesfactoren en uitdagingen

De implementatie van PBS IN DE WIJK in de wijken van Rotterdam heeft veel informatie en inzichten opgeleverd over wat in de voorbereiding, de uitvoering en borging van de PBS-aanpak nodig is om deze aanpak op wijkniveau neer te zetten, wat succesfactoren zijn en waar uitdagingen liggen. De succesfactoren die tijdens de implementatie naar voren zijn gekomen, worden hieronder toegelicht.

Doorlopende betrokkenheid gemeente

De actieve betrokkenheid van de gemeente is om verschillende redenen een succesfactor. Vanuit de gemeente Rotterdam is bewust gekozen voor PBS IN DE WIJK omdat de doelstellingen van de aanpak goed aansluiten bij de doelen van het Rotterdamse jeugdbeleid. Deze ‘match’ op beleidsniveau stimuleert continuïteit en een blijvende betrokkenheid vanuit de gemeente, wat bijdraagt aan duurzame implementatie. De gemeente heeft goed zicht op de verschillende jeugdorganisaties in de wijken en heeft een belangrijke taak bij het werven van organisaties die willen starten met PBS IN DE WIJK. Daarnaast speelt de gemeente een belangrijke rol in het financieren en daarmee ook borgen van de aanpak.

Stuurgroep met de juiste expertise

Een stuurgroep met de juiste expertise is een voorwaarde om PBS IN DE WIJK te kunnen vormgeven. In de stuurgroep moeten zowel professionals zitting nemen die kennis hebben van het veld en het gemeentelijke beleid, als professionals die kennis hebben van de inhoud en implementatie van PBS IN DE WIJK. Van belang is dat de vertegenwoordigers in de stuurgroep op alle niveaus model staan in het uitdragen van de positieve benadering die PBS kenmerkt. Daarmee zetten zij in de basis het goede voorbeeld neer.

Gecertificeerde PBS-coach

Net als op scholen, is de PBS-coach een spil in het implementatieproces van PBS IN DE WIJK. De coach zoekt steeds met de organisaties naar een goede balans tussen het op maat werken en het getrouw implementeren van de aanpak. Dit is een continu, cyclisch proces, dat door de PBS-coach scherp bewaakt wordt en waarbij de PBS-coach een belangrijke verantwoordelijkheid draagt. De coach benut hiertoe onderstaande vaardigheden:

- een duidelijke structuur neerzetten;
- een positieve benadering vanuit krachten;
- concrete handvatten aanbieden;
- maatwerk leveren met behoud van kernelementen;
- planmatig en cyclisch werken;
- intrainen, oefenen en toepassen;
- systematische aandacht voor borging

Klein beginnen

Er is er in Rotterdam voor gekozen om op wijkniveau steeds met een beperkt aantal organisaties te starten. 'Klein beginnen' maakt het haalbaar om de aanpak binnen de deelnemende organisaties goed neer te zetten. De implementatie op kleine schaal levert succeservaringen op die breed kunnen worden gedeeld. Dit brengt een positieve olievlekwerking op gang waardoor andere organisaties en wijken geënthousiasmeerd raken om ook te starten.

Sterke school

Een school in de wijk die SWPBS implementeert en die bereid is om in de wijk een sleutelfunctie te vervullen, vormt als het ware het hart van de aanpak. School is dé plek waar zowel veel kinderen als ouders komen, en waar relatief gemakkelijk de brug naar thuis kan worden geslagen. Een stabiele school met een sterke directeur en een team dat de SWPBS-aanpak eenduidig uitdraagt, is een belangrijke succesfactor.

Commitment vragen

Het is van belang dat alle organisaties die actief deelnemen aan PBS IN DE WIJK zich expliciet committeren aan de aanpak. Concreet betekent dit dat organisaties goed weten waar ze 'ja' tegen zeggen, dat ze zich bereid tonen om een stapje 'extra' te zetten en tijd en energie willen steken in de aanpak, ten bate van de wijk. Ook is het van belang om dit schriftelijk vast te leggen.

Brede verankering middels PBS IN DE WIJK XL-bijeenkomsten

De PBS XL-bijeenkomsten zijn een succesfactor gebleken om een positieve olievlekwerking te bevorderen. Voor een XL-bijeenkomst worden ook (jeugd)organisaties die nog niet werken met PBS uitgenodigd om geïnformeerd te worden over de aanpak. Door in breed verband successen en kennis van methodische elementen te delen en deze steeds meer te verankeren, wordt de PBS-taal laagdrempelig verspreid en raken ook nieuwe organisaties in de praktijk enthousiast om met de aanpak aan de slag te gaan.

Een duidelijk borgingsplan

Er is bij de organisaties behoefte aan een duidelijk borgingsplan om nieuwe medewerkers en vrijwilligers snel in te kunnen werken en kennis van bestaande medewerkers regelmatig op te frissen. Immers: hoe duidelijker de te zetten stappen in het traject zijn, hoe groter de kans dat de organisaties deze stappen zullen zetten.

Op maat werken

Iedere wijk en iedere school of jeugdorganisatie is anders. Dit betekent dat PBS-coaches in de wijk flexibel moeten samenwerken om PBS op maat, met behoud van de werkzame elementen te implementeren. Voorbeelden van het flexibel en op maat werken die zich in Rotterdam hebben voorgedaan zijn:

- de taal aanpassen aan de doelgroep;
- tempo en timing aanpassen aan de doelgroep;
- materialen vereenvoudigen en op maat maken;
- waar mogelijk ouders en kinderen betrekken bij methodische elementen;
- 's avonds trainen in plaats van overdag.

Complexe implementatietrajecten zoals PBS IN DE WIJK leveren uiteraard ook flinke uitdagingen op. Een van die uitdagingen is bijvoorbeeld het wisselen van vrijwilligers. Binnen de Rotterdamse jeugdorganisaties die deelnemen aan PBS IN

DE WIJK zijn frequente wisselingen onder vrijwilligers een gegeven. Vrijwilligers verhuizen, krijgen een baan of kunnen om andere redenen ineens stoppen met hun vrijwilligerswerk, waarna nieuwe vrijwilligers instromen. Voor PBS IN DE WIJK betekent dit dat er makkelijke inwerkpakketten nodig zijn om nieuwe vrijwilligers snel toe te rusten in de basiselementen van de aanpak, bijvoorbeeld door middel van visuele inwerkkaarten. Hieronder staat een voorbeeld van een inwerkkaart voor vrijwilligers die bij een buurthuis aan de slag gaan met PBS IN DE WIJK. Een andere uitdaging vormen de professionals en vrijwilligers zonder pedagogische achtergrond. Binnen PBS IN DE WIJK werken we met organisaties, professionals en vrijwilligers met en zonder een pedagogische achtergrond. Het tempo waarin de methodische PBS-elementen geïmplementeerd kunnen worden, blijkt sterk afhankelijk te zijn van de aan- of afwezigheid van die pedagogische expertise. Professionele organisaties, waarvan de medewerkers een pedagogische opleiding hebben, zijn doorgaans goed in staat om zich de stappen van de aanpak eigen te maken. In de praktijk hebben we echter ook te maken met organisaties die gedeeltelijk of volledig op vrijwilligers draaien, meestal zonder pedagogische achtergrond. In dat geval blijkt het een uitdaging te zijn om alle inhoudelijke stappen goed te borgen. Momenteel wordt onderzocht hoe we bij deze organisaties meer de nadruk kunnen leggen op de basiselementen van de aanpak (waarden bepalen; deze vertalen naar gedrag en beelden; gedrag actief aanleren; kinderen positief bekrachtigen; gedrag effectief begrenzen; positief actief toezicht houden) en hoe we hierin kunnen zorgen voor veel herhaling. Ook wordt bekeken welke rol de professionele organisaties en de gemeente kunnen vervullen om medewerkers en vrijwilligers zonder pedagogische achtergrond te blijven steunen bij duurzame borging van de aanpak. In het kader van duurzame borging wordt momenteel geëxperimenteerd met diverse opties. Zo wordt onder meer jaarlijks Rotterdambreed (wijkoverstijgend) een PBS IN DE WIJK bijscholing aangeboden, is gestart met intervisie op basis van beelden met de PBS IN DE WIJK-kernteams en wordt naast het maken van inwerkpakketten ook data verzameld over implementatie.

Een laatste uitdaging die we hier willen noemen, is de eventuele druk die op een school komt te staan. Wanneer een school om wat voor reden dan ook onder druk staat, dan zien we in de praktijk dat de school minder goed in staat is om een sterke rol te vervullen binnen het kernteam. Die druk kan bijvoorbeeld worden veroorzaakt doordat er een onverwachte directeurswisseling plaatsvindt. In die situaties is het vooral van belang om samen te kijken hoe SWPBS binnen de school doorgang kan blijven vinden, en hier de prioriteit bij te leggen. Wanneer de school in rustiger vaarwater is gekomen, kan zij weer een centrale rol in de wijk oppakken.

6 Conclusie

Het ontwikkeltraject van de afgelopen drie jaar heeft veel positieve resultaten opgeleverd voor de deelnemende organisaties aan PBS IN DE WIJK en veel enthousiasme om samen aan de slag te gaan. De aanpak heeft organisaties en geïnteresseerde betrokkenen in de wijk concrete tools gegeven om gedrag van kinderen en jongeren positief te sturen en een gezamenlijke, positieve taal te creëren. In de praktijk zien we prachtige initiatieven in de wijken ontstaan, waarbij met behulp van de PBS-elementen samen verder wordt gebouwd aan een positieve wijkcultuur ter ondersteuning van alle kinderen en jongeren in de wijk.

In de afgelopen periode heeft de nadruk bij de implementatie vooral gelegen bij het groene basisniveau van de PBS-piramide, oftewel: de preventieve gedragsinterventies die zinvol zijn voor alle kinderen en jongeren. Het is zeker interessant om in de komende periode te kijken naar interventies voor kinderen en jongeren die meer ondersteuning nodig hebben (interventies op het gele en rode niveau van de PBS-piramide) en hoe deze effectief kunnen worden ingezet binnen PBS IN DE WIJK. Doorontwikkeling van de aanpak zal verder nog gaan uitwijzen wat bijdraagt aan duurzame implementatie van PBS IN DE WIJK, zoals we ook steeds meer leren over wat werkt om SWPBS in de scholen duurzaam neer te zetten (McIntosh et al., 2013).

NOOT

¹ Zie voor meer informatie over de implementatie van SWPBS op scholen Nelen et al., 2016.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: a social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bradshaw, C., Mitchell, M. & Leaf, P. (2010). Examining the effects of school-wide positive behavioral interventions and supports on student outcomes: Results from a randomized controlled effectiveness trial in elementary schools. *Journal of Positive Behavior Interventions* 10, 105-114.
- Cook, C.R., Grady, E.A., Long, A.C., Renshaw, T., Coddington, R.S., Fiat, A., Larson, M. (2016). Evaluating the impact of increasing general education teachers' ratio of positive-to-negative interactions on students' classroom behavior. (6 december 2016). *Journal of Positive Behavior Interventions* 19(2), 67-77.
- Gemeente Rotterdam (z.j.). *Rotterdam Groeit: Beleidskader Jeugd 2015-2020*. Gemeente Rotterdam, Serviceorganisatie Dienstencentrum Communicatie, cluster Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Groot, F. de (2004). Bekrachten, bekrachten, bekrachten en nog eens bekrachten. Back to Basics: Positieve bekrachting. *Gedragstherapie*, 37, 61-66.
- Hillhorst, P. & Zonneveld, M. (2013). *De gewoonste zaak van de wereld. Radicaal kiezen voor de pedagogische vicil society*. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Geraadpleegd van: www.expoo.be/sites/default/files/atoms/files/de_gewoonste_zaak_van_de_wereld.pdf
- Horner, R.H., Sugai, G., Smolkowski, K., Eber, L., Nakasato, J., Todd A.W. & Esperanza, J. (2009). A randomized, wait-list controlled effectiveness trial assessing school-wide positive behavior support in elementary schools. *Journal of Positive Behavior Interventions*, 11(3), 133-144.
- McIntosh, K. Marcer, S.H., Hume, A.M., Frank, J., Turri, M. & Mathews, S. (2013). Factors related to sustained implementation of schoolwide positive behavior support. *Council for Exceptional-Children*, 79(3), 293-311.
- Mrazek, P. & Haggerty, R. (Eds) (1994). *Reducing the risks for mental disorders: frontiers for preventive intervention research*, Washington DC: National Academy Press.
- Nelen, M., Das, T., Blonk, A., Reijnders, I., Baard, M., Leeuwen, E. van & Albrecht, G. (2016). De vijf pijlers van SWPBS anno 2016. *Tijdschrift voor orthopedagogiek* 55, 484-493.
- Skinner, B.F. (1953). *Science and Human Behavior*. New York: Colliler-Macmillian.

Sørli, M. & Ogden, T. (2015). School-wide positive behavior support-Norway: Impacts on problem behavior and classroom climate. *International Journal of School and Educational Psychology*, 00, 1-16.

Winter, M. de (2011). *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding*. Amsterdam. Uitgeverij SWP.

OVER DE AUTEURS

Emilie van Leeuwen is PBS-coach en opleider, senior ontwikkelaar en trainer bij PI Research/Kenniscentrum SWPBS Nederland

Pien Koppers is PBS-coach en opleider, ontwikkelaar en trainer bij PI Research/Kenniscentrum SWPBS Nederland

Marlieke de Groot is beleidsadviseur Jeugd en projectleider PBS IN DE WIJK, gemeente Rotterdam

Angelique Ruijs is PBS-coach en ambulant schoolbegeleider gedrag, bij Angelique Ruijs, Samen leren en Samenleven